

Marginalii filologice la *Psaltirea de la Bălgrad* (1651)

Ioana MOLDOVANU-CENUȘĂ*

Key-words: *religious syncretism, textological solutions in translation, Romanian Psalter parentage, multiple translation*

Psaltirea de la Bălgrad (1651) a reprezentat apogeul mișcării de traduceri românești de inspirație protestantă, uzând, pentru prima dată, de metodele moderne ale hermeneuticii biblice și realizând totodată o decomprimare a stilului religios, care se detașează net de literalismul epocii precedente.

Pe la mijlocul veacului al XVII-lea se înregistrează, în Transilvania, o revigorare a mișcării de prozelitism calvin, dirijată împotriva populației românești ortodoxe. Pentru a-și atinge obiectivul, calvinismul transilvan se vede nevoit să facă unele concesii, care se reflectă și în *Psaltirea* de la 1651. Ea poate fi apreciată ca o operă de sincretism confesional, reprezentând o primă fază a procesului de calvinizare, desfășurat sub patronajul mitropolitului ortodox Simeon Ștefan.

Pentru a ocupa scaunul mitropolitan, Simeon fusese obligat de supraintendentul calvin Stefan Geleji să respecte 15 condiții, între care prima era aceea de „a predica pretutindeni cuvântul lui Dumnezeu după Sfânta Scriptură în românește” (apud Pavel 2001:43). Se vede că angajamentul înaltului prelat nu a fost suficient pentru a înfrânge tradiționalismul preoților, care continuau să apeleze la limba slavonă. De aceea, mitropolitul Sava Brancovici va convoca în anul 1675 un sobor ortodox la Alba Iulia, prin care se va hotărî ca „cuvântul lui Dumnezeu [...] să se vestească în limba noastră, românește, în biserică și unde va trebui și va fi de folos” (apud Meteș 1935: I, 233).

O caracteristică esențială a protestantismului era aceea că traducerea cărților sfinte aveau ca destinație lectura individuală, prin care fiecare credincios, iluminat de Duhul Sfânt, reușea să pătrundă înțelesul Scripturii. Este principiul luteran „Sancta Scriptura est sui ipsius legitimus interpret”. Dimpotrivă, Bisericile tradiționale interziceau o astfel de lectură, susținând că darul inspirației divine îl poate avea individul doar când se găsește în comuniune, beneficiind de indicațiile competente ale preotului. Simpla traducere nu putea rezolva problema înțelegerii – iar acest lucru reiese limpede dintr-o scrisoare a patriarhului Calinic al II-lea către Brâncoveanu, din anul 1700: el se opunea ideii de a traduce o carte religioasă pentru că „vorbele sunt pe înțeles, dar gândurile pe înțeles tot nu se fac, nici nu pot necărturarii să priceapă ceva” (apud Căndea 1979: 321).

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România.

Pe de altă parte, operele traducătorilor erau pline de greșeli de tot felul, care afectau, mai mult sau mai puțin, perceperea „justă” a conținutului religios. Acest lucru îl recunoșteau și traducătorii *Psaltirii* bălgrădene: „Știind că nici un lucru ce-i făcut de mână de om nu poate fi fără greșală, pentr-aceaea vă rugăm să iertaț ce-am greșit: au cuvânt, au în tipariu” (PB: 300). Astfel de mențiuni apăruseră și în cărțile coresiene – și nu era vorba de un simplu topos, ci de o realitate. De aceea, Bisericile creștine tradiționale recurgeau la un hibridism liturgic: „Contradicția dintre limba străină a cultului și limba vie a populației românești era soluționată în Transilvania uzând de metoda de compromis a liturghiei bilingve. [...] Ceea ce-l ferea pe preot de erezie era citirea întocmai a textului slavon, care putea fi urmată și de o parafrază; în acest fel, ideea creștină era respectată în litera și înțeleasă în spiritul ei” (Moldovanu 2009: 115).

Principiul protestant al lecturii individuale este clar formulat în predosloviile *Psaltirii* de la 1651, atât în cea către cititori („să cetiți și voi, spre întrămarea sufletelor voastre” – PB: 300), cât și în cea către craiul Ardealului („să izvodim psaltirea lui David den limbă jidovească pre limbă rumânească, ca să o poată ceti, înțelegându-o, și mic și mare” – PB: 77). Ideea „iluminării” cititorului este și ea invocată:

Aceasta ne rugăm și pohtim de la Tatăl Dumnezău și de la Domnul nostru Isus Hristos, cum să vă înțelepțească Duhul Sfânt, ca să înțeleageți voia Sfinției Sale și să faceți carele sânt scrise în ceastă carte, spre slavă lui Dumnezău și spre ispășenia voastră (PB: 101).

Noutatea operei este aceea că își propune o dublă finalitate, sugerând și utilizarea ei în cadrul slujbelor ortodoxe, „pentru că vedem aiave că tot cinul besearicilor rumânești și grecești easte den psaltire, că toate slujbele dumnezăiești sânt înfrâmsățate cu psalomi den psaltire” (PB: 77). Așa se explică împărțirea în catisme, preluată din Septuaginta, indispensabilă cultului bisericesc.

Avem a face, deci, cu un prim aspect al sincretismului confesional în opera bălgrădeană, la care se adaugă un altul, nu lipsit de importanță. Ca și tipăriturile coresiene, și aceasta recurge la argumentația protestantă pentru a justifica traducerea cărților sfinte în limbile vernaculare. Se aduc aceleași argumente *ab auctoritate*, preluate din polemicile cu catolicii (vizați direct), la care se adaugă unul inedit, menit să motiveze opțiunea pentru originalul ebraic. În *Predoslovia către cetitori* se spun următoarele:

Știind aceasta, că apa totu-i mai curată și mai limpede în izvor decât în pâraie, că, de ce să departă apa de izvor, totu-i mai înmestecată și mai tulbure, așa-i izvoditul Scripturei Sfinte: încă totu-i mai curată în limba ce-au grăit Duhul Sfânt, în Leagea Veache, prin proroci, care-i limba jidovască, iară în Testamentul Nou, grecească. Că, de ce să departă de limba întru carea au grăit Duhul Sfânt, totu-i mai înmestecată și mai strămutată, cum să veade den multe izvoade și limbi. Pentr-aceaea și noi, izvodind Psaltirea lui David proroc, mai vârtos ne-am silit a socoti izvodul limbii jidovești, întru carea este scrisă, și după aceea am socotit izvoadele a mulți dascali mari (PB: 299–300).

Textul preia și amplifică o metaforă a lui Luther, care într-o binecunoscută scrisoare către Spalatin spunea că „evreii se adapă de la izvor, grecii de la pârâul care se trage din el, iar latinii din mocirlă” (apud Pétavel 1864: 92, nota).

Într-un studiu de referință, Eugen Pavel a demonstrat că originalul traducerii *Psaltirii* nu a fost ebraic, ci o traducere în latină a umanistului italian Xantes Pagnini, tipărită la Lyon în 1528, care a avut numeroase ediții de tip poliglot (Pavel 2001: 180–200). Dar traducătorii din jurul mitropolitului Simeon Ștefan nu s-au limitat la versiunea latină emendată, ci au recurs uneori și la versiunile derivate, *Septuaginta* și *Vulgata*, ale căror echivalențe sunt preluate uzând de un sistem complicat de paranteze și glose marginale:

Și care am vădzut că nu s-au foarte depărtat de izvodul jidovăsc, noi am lăsat în loc, numai că am sămnat cum că să osibească de cel jidovesc și unele cuvinte le-am pus pre rând, ce le-am închis în parantijiș [...], iară altele le-am pus pre margene, cu ceaste slove: *jidovească nu-i*, ce să zice că în izvodul jidovesc nu-s (PB: 300).

Parantezele și indicațiile marginale marchează deci adaosurile și deformările interpretative ale versiunilor canonice față de originalul ebraic și, din acest motiv, *Psaltirea* de la Bălgrad trebuie considerată primul text critic din literatura noastră religioasă.

Se pune imediat întrebarea: de ce a fost nevoie de o ediție critică și nu s-a recurs la soluția mai simplă a unei traduceri „din ebraică”? Pentru că noua *Psaltire* nu intenționa să se singularizeze în ansamblul traducerilor existente, ci să se racordeze la o tradiție, identificându-se cu aceasta atunci când versiunile existente „nu s-au foarte depărtat de izvodul jidovăsc” sau distanțându-se de ea în cazul unor erori flagrante. Este o soluție textologică de compromis, prin care se emendează lecțiunile vechilor cărți românești, considerate a fi traduceri din slavonește, dar fără a le elimina cu totul. Să luăm, de pildă, ps. 144, 13, care izolează prin paranteze un întreg verset, cu mențiunea marginală „cest stih jidovească nu-i”, care se regăsește însă în psaltirile anterioare în forme foarte apropiate:

(Credinciosu-i Domnul în toate cuvintele sale și milos în toate faptele sale) (PB) –
Credinciosu Domnul în toate cuvintele sale și preapodobnic în toate lucrurile sale (PS) –
Credinciosu e Domnul în toate cuvintele sale și preapodobnic în toate lucrurile sale (PV) –
Credincios Domnul în toate cuvintele sale și preapodobnic în toate lucrurile sale (PC¹) –
Credincios Domnul întru toate cuvintele sale și preacuvios în toate lucrurile sale (PC²).

Uneori asemănarea devine identitate și vizează nu un grup de psaltiri, ci una singură, ca în ps. 137, 1:

Cânta-voi ție (că auzit-ai toate cuvintele rostului meu PB) – cânt ție, că auzit-ai toate cuvintele rostului meu (PC²), cf. însă că ai ascultat (PH), că ascultat-ai (PS, PC¹).

Glosele sinonimice relevă nu o dată concordanțe generale cu vechile psaltiri, care justifică ipoteza că traducătorii „au putut confrunța traducerea de bază cu pasajele corespunzătoare [...] probabil, chiar din traducerile românești anterioare” (Pavel 2001:189). Deși „volumul concordanțelor lingvistice este relativ scăzut”, totuși ele „nu pot fi întru totul întâmplătoare, argumentând, pentru anumite porțiuni de text, o posibilă relație de filiație” (*ibidem*: 193). Ea devine însă evidentă prin sesizarea unor concordanțe bilaterale cu *Psaltirea Hurmuzaki* și cu *Psaltirea* slavo-română a lui Șerban Coresi (1589), care „nu pot fi puse, în totalitate, pe seama hazardului” (*ibidem*: 194).

Cercetarea lui Eugen Pavel trebuie extinsă și asupra unui mare grup de glose marginale sinonimice, care, în opinia sa, „reflectă dorința traducătorilor de a conferi textului o claritate și o exactitate cât mai apropiate de original” și „aparțin traducătorilor de la Bălgrad” (Pavel 2001: 198). În realitate, perechile lexicale includ adesea termeni din psaltirile vechi, preluați nu pentru a-i asigura textului „claritatea și exactitatea”, ci pentru a se racorda la tradiția românească prin echivalente opționale. Astfel, unele exemplificări ale lui Eugen Pavel atestă, în realitate, selectarea, de către cărturarii bălgrădeni, a unor echivalente cvasi-generale în psaltirile din secolul al XVI-lea:

49, 18: să vedeai furul, *curai* (alergai) cu el (PB) – se vedeai furul, *cureai* cu rusul (PS) – se vedeai furul, *curai* cu nus (PC¹, PC²) – au vedeai furii, *curreai* cu nrusulu (PH).

67, 25: îmblările Dumnezăului meu și craiului (*împăratului*) meu (PB) – îmblările Dzeului meu, *împăratu* ce e în sfântu (PS) – îmbletele tale, Dzeul meu, *împăratul* cel ce e în sfinție (PH) – îmblările Zeului meu, *împăratul* ce e în sfântu (PC¹) – îmblările Zeului meu, *împăratul* ce e în sfinți (PC²).

98, 4: și putearea *împăratului* (craiului) iubeaște giudeț (PB) – și cinste lu *împăratu* giudețu iubeaște (PS) – și partea *împăratul* va giudeca (PH) – și cinste lu *împărat* județ iubeaște (PC¹) – și cinstea *împăratului* județ iubeaște (PC²).

102, 1: laudă (*blagoslovește*) sufletul meu (PB) – *blagosloveaște* sufletul meu (PS, PH, PC, PC¹, PC²).

103, 2: carele ai întinsu ceriul *ca o piale* (ca un cort) (PB) – întinseși ceriu *ca o pele* (PH) – întinseși ceriul *ca piialea* (PC, PC¹, PC²) – întinseși ceriul *ca o piale* (PS).

Chiar și unele glose, presupuse a fi preluări din versiunile latinești (Pavel 2001: 198), sunt în realitate excerptări din psaltirile noastre:

82, 15: ca focul ce aprinde (*arde*) pădurea și ca pojarul ce *aprinde* (arde) munții (PB) – ca focul ce *arde* dumbravile, ca văpaia ce *aprinde* pădurile (PS) – ca focul ceta ce păleaște pădurea, ca parra ceaea ce *aprinde* codrii (PH) – ca focul ce *arde* dumbrăvile, ca văpaia ce *aprinde* pădurile (PC¹, PC²).

De observat că termenul *munții* din PB, cu totul nepotrivit, trimite la echivalentul *codrii* din PH (< slv. *gora*), care avea dublul sens de „munte” și „pădure”.

Uneori glosele sinonimice trimit la *Psaltirea voronețeană*:

108, 2: grăiră spre mine cu limbă înșălătoare (*minciunoasă*) (PB) – grăiră spre mere cu limbă *menciuroasă* (PV) – grăiră spre mine cu limbă hicleană (PS) – grăiră spre mine cu limbă hitleană (PC, PC¹, PC²) – grăiră pre menre cu limba prilăstitoare (PH).

Alteori concordă cu *Psaltirea Hurmuzaki*:

5, 4: nu sălășluiaște lângă tine *vicleanul* (răul) (PB) – nu se va muta cătră tinre *hicleanulu* (PH) – nu apropie-se de tire hicleanii (PS) – nu se apropie de tine hitleanii (PC¹, PC²).

71, 16: *înălța-se-va* (creaște-va) ca rodul Livanului (PB) – *înălță-se* decât a Livanului rroada lui (PH) – mai sui-se de Livanul semănța lui (PS, PC, PC¹) – preaînălța-se-va mai vărtos de Livanul (PC²).

Nu puține sunt concordanțele cu psaltirile coresiene, în special cu *Psaltirea* slavo-română a lui Șerban Coresi (1589):

7, 11: *agiutoriu* (scutul) meu de la Dumnezeu ce *mântuiaște* dreptii cu inima (PB) – *agiutoriu* meu, Doamne, cea ce *mântuiești* pre cei drepti cu inimile (PC²) – *ajutoriu* meu de Dumnezeu, spășitorii dreptii cu inima (PC¹) – dreptu *agiutoriu* meu de Dumnezeu, spășitorii dreptii cu înrema (PS).

25, 11: dreptă lor plină-i de ademană (*mită*) PB – dreptă lor împlu-se de *mită* (PC²) – dreptă lor împlu-se prețu (PS) – dreptă lor împlu-se de smâzdi (PH) – dreptă lor împlu-se preț (PC¹).

32, 7: puind adâncurile în *vistiare* (în foale) (PB) – pune în *vistiarele* fărăfunduri (PC²) – punre-le în *vistiariu* bezdnului (PH) – pure în ascunsu fărăfundure (PS) – puni în ascuns fărăfundure (PC, PC¹).

68, 11: am trudit cu agiunul (*postul*) sufletul meu (PB) – coperii cu *postul* sufletul meu (PC²) – acoperii cu *postul* sufletul meu (PH) – coperii cu agiuratul sufletul meu (PS) – acoperii cu agiunatu sufletul meu (PC¹).

Ultimul exemplu relevă o dublă concordanță (PC² și PH) și va trebui să admitem, împreună cu Eugen Pavel, că aceste două psaltiri reprezintă sursele cele mai des folosite de traducătorii ardeleni, chiar dacă nu direct, ci prin intermediul unei versiuni românești manuscrise, anterioare celei a lui Șerban Coresi. Utilizarea lor nu a fost însă sporadică sau limitată la anumite porțiuni, ci generală și permanentă, pentru că se poate evidenția nu numai urmărind glosele, ci și textul de bază, care uzează de echivalente unice. Oferim câteva exemple de corespondențe cu *Psaltirea Hurmuzaki*:

106, 16: c-au *zdrobit* porțile ceale de cioaie (PB) – că *zdrobi* ușa de arame (PH) – că frânse ușile de arame (PS, PC¹) – că sparse ușa de arame (PC²).

106, 32: în *scaunul* bătrânilor laude pre el (PB) – în *scaunul* bătrânilor lauda-l-vor (PH) – în ședeara bătrânilor se laude el (PS) – în ședeara bătrânilor laudă el (PC¹) – în ședeara bătrânilor să laude pre el (PC²).

126, 1: să nu va *strejui* Domnul orașul, în deșărt va strejui *strejuioriul* (PB) – se nu Domnul *străjuire* cetatea, în deșert preveghe *străjuoriul* (PH) – se nu Domnul veghiiare cetatea, în deșertu preveaghe veghietoriul (PS, PV) – să nu Domnul vegheare cetatea, în deșert preveaghe veghetoriul (PC¹) – să nu Domnul preveghea-va cetatea, în deșert preveaghe străjuitorii (PC²).

143, 6: slobozi fulgere și-i *rășchiră* pre ei (PB) – fulgeră cu fulgerul și-i veri *rășfira* (PH) – luci fulgerul și spargi-i (PS, PC¹) – luceaște fulgerul și goni-veri ei (PC²).

145, 7: cea ce face giudeț *obidușilor*, cea ce *dă hrană* flămânzilor (PB) – ce face și giudeț *obidișilor*, ce *dă hrană* flămânzilor (PH) – feace giudețu obiditorilor, *dă piștă* flămânzilor (PS) – face județ *obidișilor*, *dă piște* flămânzilor (PC²).

În continuare, exemplificăm și corespondențele cu *Psaltirea* slavo-română a lui Șerban Coresi (1589), care într-o filiație a psaltirilor românești se află pe linia *Psaltirii Hurmuzaki* (Mareș 1982: 256, Gheție 1982: 180):

17, 21: *plăti-m* Domnul după dreptatea mea (PB) – și-*m plăti* mie Domnul după dreptatea mea (PC²) – și datu-me-au Domnulu după dreptatea mea (PH) – și deade mie Domnul după dreptatea mea (PS, PC¹).

17, 48: Dumnezeu-i carele-*m dă izbândă* mie (PB) – Dumnezeu ce-*m deade izbânda* mea (PC²) – Dumnedzău cire *dă descumpărare* mie (PH) – Dumnezeu ce plăti vrăjbia mea (PC¹) – Dzeul ce plătiia vrăjbia mea (PS).

18, 10: *giudecările* Domnului adevărate (PB) – *judecările* Domnului deadeveare (PC²) – dzisele Domnului cele adevărate (PH) – giudeațele Domnului de-adeveare (PS) – judeațele Domnului deadeveare (PC¹).

24, 13: sufletul întru bine *va petreace* (PB) – sufletul său în dulceață *petreace-ș-va* (PC²) – sufletul lui în bunratați sălășlui-se-va (PH) – sufletul lui în dulceață întră (PS, PC¹).

24, 9: cu *urâciune* nedireaptă mă urără pre mine (PB) – cu *urâciunile* nedereapta urără-mă (PC²) – cu gilăluire nedereapta gilăluiră-mă (PH) – cu uritul nedereptu uriiu-me (PS) – cu urătul nederept urără-mă (PC¹).

38, 7: în deșert *să încâștigă* (PB) – în deșertu *se câștigă* (PC²) – în deșertu se aruncă (PH) – în deșertu se munceaște (PS) – în deșertu se smintește (PC, PC¹).

41, 3: *însănătoșadză* sufletul meu (PB) – *însetoșă* sufletul meu (PC, PC¹, PC²) – însetă sufletul meu (PH, PS).

147, 5: cela de dă *zăpada* sa albă ca lâna (PB) – cel ce deade *zăpada* sa ca lâna (PC, PC¹, PC²) – cel ce deade neaoa sa ca *lăra* (PS) – dătătoriu neaoa sa ca lărra (PH).

În studiul său, Eugen Pavel sesizează și „intervenții marginale [...] de ordin fonetic” sau care „propun variante, interpretări sau corecturi de natură morfologică”, aparținând traducătorilor, și care, în opinia sa „se constituie într-o *emendanda* la textul de bază” prin faptul că „corectează sau propun o alternativă a formelor de limbă” (Pavel 2001: 199). La o cercetare mai atentă, vom avea surpriza de a regăsi unele dintre aceste variante în psaltirile precedente:

26, 4: *spre dânsu* (lui mă) nădăjduiescu (PB) – *spr-insu* eu upovăiescu (PS) – *spr-ins* eu upovăiesc (PC, PC¹, PC²) – pre el eu nedejduiescu (PH).

43, 1: *Dumnezeu (Dumnezeule)*, cu urechile noastre auzit-am (PB) – *Dumnezeu*, cu urechile noastre auzit-am (PC²) – *Dumnezeule*, cu urechile noastre audzim (PH) – Dzeul, cu urechile noastre audzimu (PS).

91, 10: și să vor rășchira (*rășfira*) toți făcătorii fărădeleage (PB) – și se vor *rrășvira* toți ce deregu fărădeleagea (PH) – și spargu-se toți ce facu fărădeleage (PS, PC¹) – răsipi-se-vor toți ce fac fărădeleage (PC²).

103, 21: puii leului urlă spre răpire și cer de la Dumnezeu hrană *șie (lor)* – puii urlă a rrăpi și a ceare de la Dumnezeu mâncare *șie* (PH) – skymenii ricăiia se rapă și se ceară de la Dumnezeu mâncare *șie* (PS) – schimenii răcăiia să răpească și să ceară la Dumnezeu mâncare *loruș* (PC¹) – schimenii răgind să răpească și să ceară de la Dumnezeu hrană *loruș* (PC²).

113, 24: *ceriul cериul (ceriurilor)* a Domnului easte (PB) – *ceriul cериului* Domnului (PS, PC¹, PC²) – *ceriul cериurilor* a lui Dumnezeu e (PH).

149, 6: și armă de *îmbe (amândoa)* părțile ascuțită în mânule lor (PB) – și speatele de *îmbe* laturi ascuțite în mânule lor (PH) – spate d-*îmbe* părțile ascuțite întru mărule lor (PS) – speate de *îmbe* părți ascuțite (PV) – și spată de *amândoa* părțile ascuțită în mânilor (PC²) – și speate de *amândoa* părți ascuțite în mânilor (PC, PC¹).

Se vede că relația *Psaltirii* bălgrădene cu tradiția românească este profundă, angajând toate nivelele limbii și estompând diferențele – altfel, reale – impuse de un original aparte. Marginală sau inclusă în text, prin paranteze, glosa nu era altceva decât o modalitate de sinteză a diferitelor versiuni, având drept scop realizarea unui obiectiv esențial al Reformei, clarificarea înțelesului.

Tehnica înseși de introducere în text a variantelor facultative este de inspirație protestantă, întâlnindu-se, de pildă, și în *Biblia* maghiară a lui Heltai (1551). Din

Psaltirea de la Bălgrad, ea a fost preluată în psaltirile moldovenești din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. S-a declanșat astfel un întreg curent literar, care uzează din plin de traducerea multiplă. Acest tip de versiune reprezintă o modalitate de redactare tipic ecleziastică, fără repercursiuni asupra traducerilor laice.

Bibliografie

- CVT = *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice* (coordonator Ion Gheție), București, 1982.
PB = *Psaltirea de la Bălgrad* („de la Alba Iulia”), Alba Iulia, 2001.
PC = *Psaltirea* slavo-română a lui Coresi (după Coresi, *Psaltirea* slavo-română, 1577, în comparație cu psaltirile coresiene din 1580 și din 1589, ed. Stela Toma, București, 1976).
PC¹ = *Psaltirea* românească a lui Coresi, 1580 (după PC).
PC² = *Psaltirea* slavă-română a lui Șerban Coresi, 1589 (după PC).
PH = *Psaltirea Hurmuzaki* (ed. Ion Gheție și Mirela Teodorescu, I, București, 2005).
PS = *Psaltirea scheiană* (după I.A. Candrea, *Psaltirea scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, I, București, 1916).
PV = *Psaltirea voronețeană* (după PS, aparatul critic).

*

- Câdea 1979: Virgil Câdea, *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca.
Gheție 1982: Ion Gheție, *Contribuții la localizarea psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, în CVT.
Meteș 1935: Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii românești din Transilvania*, I, Sibiu.
Moldovanu 2009: Dragoș Moldovanu, *Finalitatea textelor slavo-române intercalate în Evul Mediu românesc*, în *Text și discurs religios*, Iași.
Pavel 2001: Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567–1702)*, Cluj-Napoca.
Pétavel 1864: Emmanuel Pétavel, *La Bible en France ou Les traductions françaises des Saintes Écritures. Étude historique et littéraire*, Paris.

Philological Comments on *The Belgrade Psalter* (1651)

The Psalter of 1651 can be regarded as a work of religious syncretism, standing for a stage in the process of converting the Orthodox Romanians in Transylvania to Calvinism. It is intended both for individual reading through the illumination of believers by the Holy Spirit, as well as for the church service. Although it proposes a translation from the original document in Hebrew, it does not claim uniqueness within the existing Romanian versions but provides optional versions in the text, without an equivalent in Hebrew, by making use of a complicated system of brackets and marginal glosses. Hence, it manages to be a synthesis of the different versions, aiming to achieve a key objective of the Reform, the clarification of meaning.